

Kormányos Zoltán

Szerzői ajánlások a bécsi klasszikában

OTDK-dolgozat

Témavezető: Dr. Zsigmondné Dr. Pap Éva

SZTE-ZMK

2014

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	1
A bécsi klasszika	1
Joseph Haydn és az Esterházy udvar	2
Mozart és a bécsi magyar főnemesség	5
Beethoven és a Brunszvik család	6
Összegzés	9

BEVEZETÉS

Dolgozatomban a szerzői ajánlások fontosságával és hátterével foglalkozom, a bécsi klasszika keretein belül. Témaválasztásom személyes indíttatású, mivel zongoristaként számos ajánlással találkoztam szonáták kapcsán, és mindig is érdekelt, hogy vajon kinek és miért szánta a szerző az éppen adott zenemű dedikációját. Egy mű átfogó ismeretének egyik alappillére a háttértudás, amelybe éppúgy beletartozik az ajánlásban szereplő személy ismerete, mint a zeneszerző jelentős életrajzi adatainak, alkotókorszakainak ismerete. A bécsi klasszika három jelentős alakja, Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart, és Ludwig van Beethoven is előszeretettel társított ajánlást a műveihez. Szerepe többek között lehetett a hála és tisztelet kifejezése egy jelentősebb támogató nemes iránt, illetve az elismerés kifejezése egy-egy tehetséges tanítvány, vagy zeneszerzőtárs felé, továbbá emlékállítás a történelem fontos eseményeinek, személyeinek. Kezdeti szándékom az volt, hogy ahol csak tehetem, magyar vonatkozásokon keresztül fogom szemléltetni a dedikációkat és baráti kapcsolatokat, főleg zongoraművek keretein belül, de rá kellett jönnöm, hogy vannak olyan jelentős szimfonikus zenekari művek, operák, vonósnégyesek és más műfajban íródott zeneművek akár más nemzetiségű jelentős személyeknek ajánlva, amelyeket egyszerűen nem hagyhatok ki a dolgozatomból. Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a kor szellemiségéről, nagy segítséget nyújthat a bécsi klasszicizmus előzményeinek és újításainak ismerete. Továbbá meghatározó volt a gondolkodás megújulása, a szellemi élet átalakulása, ezért pár gondolat erejéig a későbbiekben erre is kitérek kiemelve a korszak irányadó eszméinek kidolgozóit.

A BÉCSI KLASSZIKA

A zenében 1750-től 1820-ig terjedő korszak, a barokk, azon belül is a rokokó folytatása. Jelentős műfajai a szonáta, opera, szimfónia és versenymű, vonósnégyes. Formailag kialakul a periódus, a szonátaforma, és igen népszerű a triós, rondó, valamint a variációs forma is. A barokkban még oly képlékeny zenekari összetétel állandó formára talál a bécsi klasszikában, amelyből a csembaló kiszorul. A klasszika egyik jelentős újítása, hogy karmester kerül a zenekarok élére. Egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a kamarazenei felállások. A művek szerkezeti jellemzője az arányosságra és szimmetriára való törekvés, a nagy formák használata, és a többtémás szerkesztés. Megszűnik a szólamok egyenrangúsága, a dallam kitüntetett szerephez jut, a többi szólam csupán az alárendeltje. A dinamikai felépítésben

megjelenik a fokozatosság. A korszak végéhez közeledve egyre inkább megszűnik a főúri és egyházi szolgálat. Míg Haydn több mint 30 éven keresztül állt Eszterházy Miklós herceg kizárólagos alkalmazásában, addig Beethoven egy percet sem volt hajlandó szolgálatban tölteni. A kor szellemi irányzata a felvilágosodás, amely Franciaországból indult ki. A felvilágosodás fő eszméi közé tartozik a tudás és természet fontossága, a világ megismerése, az emberi jellem nevelésének kérdései, valamint az egyén és közösség érdekének összehangolása. Jelentős alakjai: Voltaire, Jean-Jacques Rousseau – aki valamilyen szinten a romantikus gondolkodás előfutárának is tekinthető – és Immanuel Kant.

JOSEPH HAYDN ÉS AZ ESTERHÁZY UDVAR

A rohraui születésű Haydn első karmesteri állását Ferdinand Maximilian Franz von Morzin cseh grófnak köszönhette. Házi komponista és karnagyi tisztséget töltött be két évig, miután a gróf anyagi gondok miatt kénytelen volt szélnek eresztetni zenekarát. Nem maradt sokáig munka nélkül, ugyanis Esterházy Pál herceg kapva kapott az alkalmon, hogy Haydnt saját alkalmazásba állítsa.

Ebben a szándékában jelentősen közrejátszott az a mozzanat, amikor Morzin grófnál hallotta első szimfóniáját, amely igen mély benyomással volt rá. Tudta, hogy Haydn friss üdéséget vinne udvara zenei életébe a régimódiságot felváltva Kismartonban, a herceg székhelyén. A sokkal nagyobb szigor ellenére is aláírta a másodkarmesteri szerződést, amely mai – sőt, akkori – szemmel nézve is méltatlannak, helyenként megalázónak tűnik egy zeneszerzővel szemben. Johan Stifftel, a herceg titkára 14 pontos szerződést állított össze, a legapróbb részletekre is kitérve. Az első kikötés rögtön tisztázta, hogy Haydn, minden téren az első karmester Gregorius Werner alárendeltje, és sorsa tulajdonképpen az ő kezében van. Feladatai igen sokrétűek voltak, minden zenei intézkedés az ő irányítása alá tartozott, kivéve az egyházi kóruszene, amely Werner sajátja maradt. Felelős volt továbbá a zenekari tagok viselkedéséért, példamutató értékek tanításáért a zenészek irányába, a zenekar egységes megjelenéséért és higiénijáért, az udvari hangszerek állapotáért, és a hercegi udvar híréért, valamint színvonalának emeléséért. Kötelessége továbbá az énekesnők tanítása, a Bécsben elsajátított tudás színvonalának fenntartása. A herceg beleegyezése nélkül műveit nem másolhatja le, kiadókkal kapcsolatot sem létesíthet ilyen okokból. A szigorú feltételeket kompenzáló fizetése a kétszerese volt, mint előző alkalmazójánál.

Esterházy Pál herceg megközelítőleg egy évvel Haydn alkalmazása után elhunyt, és 1762-től helyét testvére, „Pompakedvelő” Miklós herceg vette át. A „pompakedvelő” jelzőt még életében megkapta, mivel szerette a fényűzést és egy-egy jeles vendég érkezésekor hatalmas ünnepségeket rendezett, ahol nem törődött az anyagi velejárókkal. Egyik legjelentősebb vendége maga Mária Terézia volt, és miután hallotta az *Aki hűtlen, pórul jár* című operát azt mondta: „Ha jó operát akarok hallani, Eszterházára megyek.”¹ A két felvonásos vígopera osztatlan sikert aratott az 1773-as szeptember 1-i nagyszabású előadáson.

A császárhű magyar főnemes 48 éves korában vette át bátyja helyét telve ötletekkel és nagyszabású tervekkel. Elődeitől eltérően nem magyar, hanem francia nevelést kapott, ezáltal igen járatos volt a különböző művészetekben, így a zenében is.

A vezetés változásával a Haydnt kordában tartó feltételek is lazulni látszottak. Ennek egyik legszembetűnőbb példája, hogy jelentős európai kiadókkal vette fel a kapcsolatot. Neve nyomtatásban először 1763-ban jelent meg a Breitkopf kiadó kezelésében, az első Haydn-kiadás azonban 1764-ből ismert. Nem szegte meg szerződését, mivel művei – elsősorban vonósnégyesei és divertimentói – kalózmásolatként kerültek francia és német kiadók birtokába. A fegyelem bomlásáról és a művek őrzésének hiányáról Werner levelet is írt Miklós hercegnek, amiben aggályait fejezi ki Haydn személye iránt. 1766-ban Werner hosszú betegség után elhalálozik, és első karmesteri helyét Joseph Haydn veszi át az udvarban. Ezáltal még tovább bővül eddig sem csekély feladatköre, most már az egyházi kóruszenéért is ő a felelős. Ráadásul ugyanebben az évben helyezi át rezidenciáját Miklós Herceg Eszterházára. Az 1720-ban épült vadászkastély kibővítése után Európa korának egyik legszebb kastélyává nőtte ki magát külön operaház és bábszínház állt rendelkezésre, így Haydn még egy újabb funkció betöltésére köteles. Magas rangú vendégek érkezésekor alapvető eseménynek számított egy erre az alkalomra komponált opera bemutatása.

Haydn egyik leghíresebb szonátáját a Hob. XVI/49 *Esz dúr szonátát* szintén udvari évei alatt írta Anna Maria von Genzingernek, aki Miklós herceg orvosának, Peter Leopold Genzinger felesége volt. A mű érdekessége, hogy az ajánlott személy neve maradt meg a köztudatban, és a művet *Genzinger szonátának* nevezik. Külön említést érdemelnek még azok a vonósnégyesek, amelyet Haydn gróf Erdődy György számára dedikált. Az egységet alkotó hat mű közül a leghíresebb az Op. 76. No. 3-as *Kaiser kvartett*, melynek második tételében a császárhimnusz témáját dolgozza fel.

1. Somfai László: Joseph Haydn élete képekben és dokumentumokban – Zeneműkiadó, Budapest, 1977, 64. o.

Haydn számos billentyűs szonátát ajánlott Miklós hercegnek, a Hob. XVI/24 számú *D-dúr szonátát*, és a Hob. XVI/21 jegyzékű *C-dúr szonátát* többek között. Esterházy Miklós kedvenc hangszere azonban a baryton volt. Ennek okán 123 barytontriót íratott magának. Haydn köteles volt a herceg kívánságának megfelelő műfajú műveket írni. A szerzőben fellángolás szintjén olyan ötlet merült fel, hogy a hangszer virtuóza lesz, és kitartását kemény gyakorlás mellett fél év után siker koronázta. Miután a hercegnek bemutatta virtuozitását, a következő szavakat kapta: „Magának, Haydn, tudnia is kell!”². Haydn a következőként reagált: „Ráeszméltem, hogy karmesterként, nem pedig gyakorló virtuózként, szert tettem immár némi hírnévre, szemrehányásokkal illetem magam, amiért a komponálást fél esztendeje elhanyagoltam, és visszatértem ahhoz megújult buzgalommal.”³. Egyes források azt állítják, hogy a herceg annak ellenére, hogy rajongott a hangszerért, hiányosságokkal küzdött rajta, ezért Haydn a komponálás során figyelembe vette képességeit, nehogy olyasmit írjon le a baryton szólamba, ami esetleg meghaladná tudását. A No. 97-es *D-dúr* hangnemű hét tételes *barytontrió* a herceg születésnapjára íródott. Külön érdekesség, hogy a barytontriók zenei anyagát Haydn saját korábbi műveiből merítette, és átdolgozta azokat. Miklós roppant elégedett volt Haydn munkájával. Egy nem várt tragédiát követően sajnos a zenei élet hanyatlása következett az udvar történetében.

A herceg váratlan halála után 1790-től Esterházy Antal vette át a helyét, aki azonban nem szerette volna fenntartani az udvar jelentős zenei életét, ezért feloszlatta a zenekart. Mindössze két zenészt tartott meg, Haydnt és Tomasinit. Szerepük csupán formális volt, az eddig megszokotthoz képest, ezért Haydn nem látta értelmét a további udvari szolgálatnak, nem jelentett neki kihívást. Lehangoló vég ez egy virágzó korszaknak a magyarországi művészetben. Rövid bécsi tartózkodás és a szabadság kiélvezése után a londoni utazások korszaka következett életében.

2. Somfai i. m. 37. o.

3. Somfai i. m. 37. o.

MOZART ÉS A BÉCSI MAGYAR FŐNEMESSÉG

Miután Mozart salzburgi szolgálata Colloredo hercegérseknél viharos véget ért nézeteltéréseik miatt, Bécsben próbálta megtalálni a helyét. Életének egy új fejezete kezdődött a császárvárosban.

Nem sokkal letelepedése után jó viszonyba került a magyar főúri társasággal. Több jóakarója is volt Bécsben magyar oldalról. Az egyik gróf Apponyi Antal György volt, aki a későbbiekben Beethovennel is baráti kapcsolatot ápolt. Az Esterházy családból három támogatója is akadt: János, Károly és Ferenc. Legjelentősebb közülük Ferenc volt, akinek palotájában Mozart számos alkalommal fellépett a gróf zártkörű hangversenyein. Az események gyakoriságáról egy levele árulkodik, amelyet 1784-ben küldött apjának és kifejti, hogy március havában kilenc alkalommal fog fellépni Esterházy Ferenc palotájában. A gróf 1785-ös halála rendkívül lesújtja Mozartot. Elvesztett barátja emlékére gyászindulót komponál, melynek címe: *Szabadkőműves gyászzene* (K. 477). A *Requiem*hez hasonló műben jól megfigyelhető a személyes hangvétel, amellyel a bánatot fejezi ki. Érdekes egybeesés, hogy Mozart és Esterházy Ferenc ugyan ahhoz a szabadkőműves páholyhoz tartozott.

A művészetek nem örvendtek túl nagy megbecsülésnek az osztrák főurak és tábornokok körében, és sajnos a zenével sem kivételeztek. Azonban a bécsi társaságban akadt egy magyar tábornok, aki merőben másképp gondolkodott, mint társai és ezt Mozart is észrevette. 1786-ban megismerkedett gróf Hadik András tábornokkal, aki igen mély benyomást tett rá. A későbbiekben ő is a zeneszerző egyik jelentős támogatója lett. Egy családjának írt levelében ilyen módon vélekedik róla: „Semmi nyoma sincs benne a dölyfnek, s művészek és művészetek iránt való lenézésnek, ami az osztrák főurak és tábornokok nagy részét oly szomorúan jellemzi és ellenszenvessé teszi. Mint művelt és jóézésű ember, mindenkinek megadja az illő tiszteletet.”⁴ Házi muzsikálások apropóján többször tiszteletét tette Hadik grófnál.

Mozart sokkal szívesebben zenélt kamarazenei felállásokban, mint egyedül. 1784-es hangversenyeinek bérloí között a következő neveket fedezhetjük fel: gróf Zichy István, gróf Zichy Károly, Pálffy József főkancellár, gróf Batthány Antal és még számos jelentős név a magyar nemesség köreiből. Főúri tanítványai közül szintén egy magyar tanítványát tartotta a legtehetségesebbnek. Pálffy Jozefa Gabriellát, aki nem kisebb rangú személy unokahúga volt, mint Colloredo salzburgi érseké. Mozart igyekezett úgy mozgatni a szálakat, hogy az órák

4. Sebestén Ede: Mozart és Magyarország – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 20. o.

híre ne jusson el Salzburgba, azonban az érsek tudomást szerzett róluk és Gabriella Mozart általi tanítását megtiltotta. A bécsi emberek nem tudták elképzelni mi lehet ennek az oka.

Mozart és Haydn barátsága példaként szolgálhat minden kornak. Személyesen sokáig nem tudtak találkozni, mivel Haydn Kismartonban és Eszterházában töltötte ideje java részét, Mozart pedig mikor éppen nem hangversenykörúton volt, Salzburgban fordította teljes figyelmét a komponálás felé. Egy találkozásukon Leopold Mozart is jelen volt, akinek Haydn lehető legpozitívabb véleményét fejezte ki fia tehetségéről és zenei érzékéről. Erről emelkedett hangulatú levelében számol be lányának, Nannerlnek. Talán a dicséret is közbejárt abban, hogy Mozart hat vonósnégyesét – No. 14-től No. 19-ig – Haydnnek szóló ajánlással adta ki. Olyan ismert műveket foglal magában a dedikáció, mint a No. 14-es (K. 387) *G-dúr vonósnégyes*, amely a *Tavaszi* nevet viseli, vagy a Numero 19-es (K. 465) *C-dúr Disszonancia kvartett*. Mélységes tisztelete Haydn iránt 1785-ös szeptember 1-én íródott levelében tükröződik: „... Íme, hírneves ember és legkedvesebb Barátom, itt hozom eléd hasonlóképpen az én hat fiamat. ... Ez a Te biztatásod lelkesít mindenenek fölött. Ezért ajánlom őket Neked, remélve, hogy nem találod majd őket kegyedre méltatlannak. ...”⁵

Haydn felől sem maradt viszonzatlan a gesztus. A prágai színház felkérését, miszerint írjon egy opera buffát visszautasította arra hivatkozva, hogyha lenne olyan merész, hogy meg is írja a művet, a nagy Mozarttal aligha vehetné fel bárki a versenyt ezen a téren, és nemtetszését fejezte ki azzal szemben, hogy Mozartot még nem alkalmazta a császári és királyi udvar.

BEETHOVEN ÉS A BRUNSZVIK CSALÁD

Ludwig van Beethoven merőben eltért két kortársától mind viselkedésében, mind felfogásában. A legnagyobb különbséget az jelenthette, hogy ő sosem állt főúri szolgálatban, nem szabták meg neki, hogy mikor mit kell írnia. A felvilágosodás és az Európában egyre népszerűbb romantika eszméi nagyban befolyásolták gondolkodásmódját. Habár a bécsi klasszika utolsó nagy alakja, mégis vita tárgyát képezi, hogy Beethoven vajon klasszikus vagy romantikus zeneszerző. Viselkedése és temperamentuma mindenképpen romantikus jegyeket hordoz magán.

5. Somfai i. m. 91. o.

Bécsi tartózkodása idején sok tehetséges magyarral ismerkedett meg. Az ismeretségek egy részéből barátság alakult ki, amelynek megpecsételője egy-egy ajánlott mű volt. Egy kapcsolata azonban kiemelkedett a többi közül és szinte egész életén át elkísérte Beethovent. A Brunszvik családdal nagyon mély barátságot sikerült kialakítania, sőt egy szerelmi szál is ide köti, Brunszvik Jozefinhoz. Az egész folyamat elindítója a Brunszvik lányok, Teréz és Jozefin számára adott zongoraleckék voltak. Brunszvik Antalné két lányát azzal a nem titkolt szándékkal vitte a császári városba, hogy férjet találjon nekik. Ezen okból kifolyólag megkérte Beethovent, hogy tanítsa lányait zongorázni. Annak ellenére, hogy a mester nem részesítette előnyben a tanítást a komponálással szemben, a leányokkal mégis kivételt tett és 18 napon keresztül tanította őket. A növendékek hálájuk jeleként Beethovent magyar földre invitálták, meghozzá Martonvásárra, a kastélyukba. A lányok révén megismerkedett testvérükkel, Brunszvik Ferencsel, aki a későbbiekben egyik legnagyobb támogatója és jó barátja lett. 1800 májusán magukkal vitték Pestre és Budára, hogy részt vegyen a József nádor által rendezett névnapi ünnepségen, amelyet felesége, Aledandra Petranova orosz nagyhercegnő tiszteletére szervezett. Kismartonon, Haydn birodalmában is járt ahol *C-dúr miséjét* vezényelte, amelyet Esterházy Miklós herceg rendelt tőle. A magyarok szívélyes vendéglátása nem maradt hála nélkül, és 1811-ben ezeket a sorokat intézi kiadójának, a Breitkopf und Hartelnek: „A derék magyar bajszosok számára, akiket szívből szeretek, írok valamit.”⁶ Ennek következményeként született meg az *István király nyitány*, valamint az *Athén romjai záró zenéje*. A pesti Német színház 1812-es megnyitására írta e két művét. Az *István király nyitányban* egyértelműen magyaros motívumok fedezhetőek fel, ezt a műben felbukkanó verbunkos ritmus határozottan alátámasztja. Habár a színház a nemességnek épült, zenéje mégis minden magyarhoz szólt. Beethoven ennél is többet szeretett volna, egy operával szeretne volna megörvendeztetni magyar közönségét, egyik levelében megemlíti, hogy a régi kor foglalkoztatja témaként: „Persze legjobban szeretnék egy történelmi tárgyat, különösen a homályos magyar előidőkből, például Attiláról...”⁷. Az elképzelés azonban sajnos csak terv maradt, Kotzebue nem állt Beethoven rendelkezésére az opera szövegkönyvének megírásában.

Főleg zongoraszonátákat ajánlott a Brunszvik-család tagjainak, de a dedikált művek között található zongorafantázia, kíséretes dal és variáció is. Teréz és Jozefin számára írt négykezes zongoravariációja a következő címet viseli eredeti nyelven „*Ich denke dein*” magyar fordításban „*Rád gondolok*”. Az ajánlás szövege és hangvétele a legmélyebb

6. Gál Zsuzsa: Az én zeneszerzőm: Ludwig van Beethoven – Zeneműkiadó, Budapest, 1966, 49. o.

7. Gál i. m. 50. o.

tiszteletet sugallja a kisasszonyok felé a prágai kiadásban: „A két Brunszvik grófnő emlékkönyvébe. Semmit sem kívánok annyira, mint azt, hogy e kis zenei áldozat eljátszásánál és eléneklésénél gondoljanak az Önöket őszintén tisztelő Ludwig van Beethovenre. Bécs, 1799. május 23.”⁸ Testvérük, Ferenc nem kisebb szonáta ajánlását kapta meg, mint az Op. 57 No. 23-as *Apassionata*jét. Egyes feljegyzések szerint Martonvásáron nyeri el végleges formáját a mű. A H-dúr zongorafantázia dedikációja szintén őt szólítja meg a következő szavakkal: (A son ami) Monsieur le comte Francois de Brunswick. Az Op. 78 No. 24-es *Fisz-dúr szonáta*. Az idősebb Brunszvik lány, Teréz számára nyert ajánlást: a Madame la Comtesse Thérèse de Brunswick. A következő esetében nem szerepel konkrét ajánlás, egy levelezésből azonban mégis megtudható, hogy kinek is íródott az „*An die Hoffnung*” – „A reményhez” – című dal. A cím már magában árulkodó, műve Brunszvik Jozefinhez íródott, aki iránt gyengéd érzelmeket táplált. „A jó Beethovennek van egy kedves dala, amelyet egy, az Urania-ból vett szövegre nekem írt ajándékképpen”⁹ – írta édesanyjának Jozefin 1805-ös márciusi levelében.

Beethoven a magyar nemesség mellett számos más nemzetiségű támogatójának is művei ajánlásával mondott köszönetet. Egyik leghíresebb zongoraszonátáját az Op. 53 No. 21-es *C-dúr szonátáját* Ferdinand Ernst von Waldstein grófnak dedikálta. A köztudatban is *Waldstein* szonátaként maradt meg a mester középső alkotókorszakában íródott műve. Kiemelendő még az Opus 27-es szám is, amely két művet foglal magában. Beethoven mindkét művet sonata quasi una fantasiaként határozta meg. A No. 1-es *Esz-dúr szonáta* Josephine von Liechtenstein hercegnőnek íródott, és 1801-ben került kiadásra. A négytétéles mű összefüggő egységet alkot, az attacca tételek sorozatának köszönhetően. A No. 2-es számot viselő mű pedig nem más, mint a híres és közkedvelt *Holdfény szonáta*.

8. Kinsky – Halm: 474. o. 475. o.

9. Kinsky – Halm: 474. o. 475. o.

ÖSSZEGZÉS

Személyes érdeklődésemnek eleget téve nyugtázhatom, hogy mindhárom mester roppant kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, amelyben a magyarok igen nagy hangsúlyt kaptak. Mint láthatjuk, a szerzői ajánlások mindhárom mesternél fontos szerepet játszottak. A támogatás – legyen az akár anyagi, akár szellemi – megköszönésének legmaradandóbb módja, ha a zeneszerző dedikál egy művet mecénásának, ezzel állítva emléket neki a jövő számára. Ezeknek az embereknek mi is tisztelettel tartozunk, mert ha ők nem nyújtottak volna megfelelő körülményeket az alkotáshoz, valószínűleg számos értékes művel szegényebb lenne a zenetörténelem. A szokás a későbbi korokban is megmaradt egészen napjainkig több korszakon átívelve. A romantikában, ahol még szélesebb körben elterjedt az ajánlás szokása, a XX. századi zenében, és a kortárs zenében is egyaránt fellelhető a dedikáció, amely az aktuális zenemű megrendelőjének, a szerző támogatójának vagy éppenséggel ihletőjének szól.

BIBLIOGRÁFIA

Gál Zsuzsa: *Az én zeneszerzőm: Joseph Haydn.* Budapest, Zeneműkiadó, 1966.

Gál Zsuzsa: *Az én zeneszerzőm: Ludvig van Beethoven.* Budapest, Zeneműkiadó, 1966.

Hornyák Mária: *Beethoven Brunszvik Teréz naplóiban.* Martonvásár, Brunszvik Teréz szellemi hagyatéka alapítvány, 2004.

Lesznai Lajos: *Mozart élete.* Budapest, Zeneműkiadó, 1956.

Sebestény Ede: *Mozart és Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

Somfai László: *Joseph Haydn élete képekben és dokumentumokban.* Budapest, Zeneműkiadó, 1977.

Sólyom György: „Haydn” *Kis zenei könyvtár 2.* Bibliotheca, 1958